

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazma hüququnda

GÜLTƏKİN YUNİS QIZI HACIBƏYLİ

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ

FELİN NÖV KATEQORİYASI

(Aktiv və passiv diatezlər və növlər)

10. 02. 19 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2010

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

A.A. AXUNDOV

*AMEA-nın həqiqi üzü, filologiya
elmləri doktoru, professor*

Rəsmi opponentlər:

N. CƏFƏROV

*AMEA-nın müxbiri üzü, filologiya
elmləri doktoru, professor*

İ. MƏMMƏDOV

*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dillər Universiteti

Müdafiə 05 fevral 2010-cu il saat 16.00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D. 01.141.) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az. 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti–31, 5-ci mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «____» _____ 2010-cu ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

filologiya elmləri doktoru,
professor **Q.İ. Məşədiyev**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İç strukturunda konkret sintaktik konstruksiya və onun potensial inkişafı haqqında kodlaşdırılmış informasiya ehtiva edən fel, bununla cümlənin “təşkilati mərkəz”inə¹ çevrilərək kommunikasiya üçün təkan, yaradıcı başlanğıc rolunu oynayır.

Fel linqvistik tipologiya üçün də müstəsna önəm daşıyan leksik-qrammatik fenomendir. Belə ki, nominativistlərin ardınca ərqativ və aktiv tipologiyalı dillərin tədqiqatçıları da bu dillərdə cümlə strukturunun formalaşmasında feli predikatın üstün və təyinedici rolunu qeyd etməyə başladılar: “Ərqativ konstruksiya problemi, sonucda, müvafiq dillərdə təsirli fel problemilə üst-üstə düşür. Ərqativ konstruksiya nəzəriyyələri, elə, təsirli fel və onun spesifikasiyası nəzəriyyələri deməkdir”.²

Feli predikatın başlıca təyinatı özündə cümlə haqqında ən qənaətcil şəkildə kodlaşdırılmış informasiya ehtiva etməkdən ibarətdir. Feli kateqoriyalar arasında bu məqsədə ən çox xidmət edən diatez-növ kateqoriyasıdır.

Diatez-növ kateqoriyası ənənəvi dilçiliyin təqdim etdiyi kimi yalnız feli kateqoriya olmayaraq, daha zəngin və geniş təkamül tarixinə malik və gerçəkdə, bütövlükdə, cümlənin semantik-struktural diapazonuna nüfuz etmək və hətta, onu “təşkilatlandırmaq” potensialına malik bir semantik-qrammatik fenomendir.

Əslində, “hiperkateqoriya” adlandırma biləcəyimiz diatez-növ kateqoriyası özündə fərqli funksional statusu ilə seçilən iki altkateqoriyanı - diatez və növ altkateqoriyalarını birləşdirir. Geniş mənada diatez-növ kateqoriyası (bu zaman diatezlər nəzərdə tutulur) dil sisteminin, demək olar ki, bütün səviyyələrinə nüfuz etməklə, semantik-qrammatik səciyyə daşıyır. Çəşidli semasintaktik strukturların prepozisional rüşeymi kimi mövcud olan diatezlər, müvafiq şəraitdə bu daxili potensialı reallaşdırmaqla, əslində, cümlənin ilkin, empirik modeli funksiyasında çıxış edirlər. Dar mənada növ kateqoriyası isə morfoloji təyinatlı və əslində, elə ənənəvi dilçiliyin fel növü kimi tanıdığı və təqdim etdiyi linqvistik hadisədir. Bu zaman növ diatezin maddi cildi, formal inventarı funksiyasında çıxış edir.

Diatez və növ kateqoriyası təkcə linqvistik fenomen olmayaraq, geniş mənada dil və təfəkkür probleminin nəzəri-funksional sferasına daxildir. Belə ki, diatez əlaqələri sferasında cərəyan edən bəzi proseslər özündə təkcə nəzəri dilçiliyin deyil, paralel olaraq, psixolinqvistika, etika və etnolinqvistikanın araşdırma predmetini ehtiva edir.

¹ Виноградов В.В. Русский язык. Москва. Высшая школа, 1972, с.511.

² Чикобава А.С. Проблема эргативной конструкции в иберийско-кавказских языках (основные вопросы ее истории и описательного анализа) // Эргативная конструкция предложения в языках различных типов. Ленинград, Наука, 1967, 12 с.

Diatez və növlərin tədqiqi linqvistik tipoloji araşdırmaların tamlığını və əhatəliliyini təmin etmək baxımından da maraqlıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatımızın əsas məqsədi diatez və morfoloji növ hadisələrinin funksional mahiyyətini və linqvistik təyinatını müəyyənləşdirmək, cümlənin empirik modeli kimi çıxış edən diatezlərin ümumi tipoloji təkamülünün dinamikasını və başlıca meyillərini izləmək, müxtəlif tipoloji quruluşlu və mənşəli dillərdə diatez və növlərin müqayisəli təhlili bazasında bu kateqoriyanın struktur, məzmun, areal və qrammatik inventar xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlərdən irəli gələn konkret vəzifələr aşağıdakılardır:

- 1) Felin növü anlayışının terminoloji təyinatını müəyyənləşdirmək və dil sisteminin müxtəlif strataları kontekstində bu anlayışın linqvistik məzmununu açmaq;
- 2) Felin növ bölgüsünün başlıca prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- 3) Diatez və növ hadisələrinin linqvistik məzmununu və struktur mahiyyətini açmaq;
- 4) Felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının linqvistik məzmununu açmaq və müxtəlif sistemli dillərdə bu feli kateqoriyanın realizasiyasının doğurduğu semasintaktik təyinatlı nəticələrin müqayisəli təhlilini vermək;
- 5) Felin diatez-növ və təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqələrini və bu əlaqələrin doğurduğu sonucunu müəyyənləşdirmək;
- 6) Müxtəlif sistemli dillərdə diatez-növ kateqoriyasının təkamülü prosesinin və bu prosesin başlıca tendensiyalarının müqayisəli-tipoloji təhlilini apararaq dünya dilləri üçün universal səciyyə daşıyan inkişaf qanunauyğunluqlarının linqvistik-tipoloji mənzərəsini yaratmaq;
- 7) Aktiv diatez və növün linqvistik və struktural xarakteristikasını vermək, məzmun və forma çalarlılığını nümayiş etdirmək;
- 8) Diatez-növ kateqoriyasının inkişafı prosesində mediumun mövqeyini və "xidmətlərini" dəyərləndirmək;
- 9) Passiv diatez və növün kateqorial xarakteristikasını, struktur xüsusiyyətlərini, aktiv-passiv transformasiyasının semasintaktik təyinatını müəyyənləşdirmək;
- 10) Müqayisəli-tipoloji təhlil bazasında müxtəlif sistemli dillərdə passiv diatezin işlədilmə səbəblərinin əhatəli təsnifatını yaratmaq;
- 11) Passiv diatezin areal xarakteristikasını verməklə, bu linqvistik hadisənin forma və mahiyyət xüsusiyyətlərinin müxtəlif sistemli dillər üzrə xəritəsini tərtib etmək;
- 12) Passiv diatezə münasibətdə şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslə konstruksiya statusunu müəyyənləşdirmək;
- 13) Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında passivin qrammatik inventarı olan növ operatorlarını təsnifatlaşdırmaq və onların müqayisəli-

tipoloji xarakteristikasını vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bugünədək elmi ədəbiyyatda ayrı-ayrı dillərdə felin növ kateqoriyası sinxronik və diaxronik planlarda araşdırılmış və bir qayda olaraq, hər hansı iki dildə (məsələn, Azərbaycan və ingilis və ya rus və alman dillərində) tipoloji müqayisənin predmeti olmuşdur. Ümumilikdə, tipoloji dilçilik araşdırmalarında ilk dəfə olaraq bu tədqiqat çərçivəsində diatez-növ fenomeni fərqli genealogiyalı və müxtəlif dil sistemlərinə aid onlarla dilin materialı əsasında sistemli və müfəssəl tədqiqata cəlb olunmuşdur. Zəngin dil materialı əsasında diatez-növ kateqoriyasının universal tipoloji ensiklopediyası yaradılmış, diatez-növ əlaqələrinin struktur mahiyyəti, linqvistik məzmunu, təkamül qanunauyğunluqları, müxtəlif sistemli dillərdə sərgiləndiyi areal xarakteristikası və kateqorial özəlliklərinin dolğun mənzərəsi canlandırılmışdır.

Belə ki, dissertasiya işində dil materialı ənənəvi və struktur dilçiliyin metodoloji əhkamlarından kənar, əslində isə klassik və yeni dilçilik metodlarının sintezindən yaranmış fərqli linqvistik təsvir, müqayisə və təhlil mexanizmlərinin iştirakı ilə sistemli tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi diatez altkateqoriyasının - “böyük” növün semantik-sintaktik mahiyyətinin və təyinatının açılması, bu linqvistik fenomenin cümlənin semantik özəyinin formalaşması prosesində oynadığı həlledici rolun - söyləmin “təşkilati mərkəzi” funksiyasının sərgilənməsi, Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkologiyada çox az araşdırılmış medium hadisəsinin diatez-növ münasibətlərinin təkamül tarixindəki mövqeyinin tədqiqi, eləcə də növ və təsirlilik-təsirsizlik əlaqələrinin semasintaktik məzmununun öyrənilməsi baxımından nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Universal təbiətli dil hadisəsi olan diatezlərlə yanaşı, zəngin areal özəllikləri və formal morfoloji mexanizminin çeşidliliyiylə seçilən “kiçik” növlərin çox sayda fərqli mənşəli və tipologiyalı dilin faktları əsasında təhlili və tutuşdurulması bu dillərdə funksional olan növ operatorlarının təsnifatlandırılması baxımından da önəmlidir.

Dissertasiya işinin başlıca müddəaları və nəticələrindən cümlə sintaksisi, semantik sintaksis, morfologiya, linqvistik və müqayisəli tipologiyaya dair ali məktəb dərslərlərində, eləcə də xüsusi kurs və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda müxtəlif sistemli dillər sinxronik və diaxronik təhlilə cəlb olunmuş, təsviri, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tutuşdurma və struktur dilçilik metodlarının sintezindən ibarət metodoloji mexanizmdən istifadə edilməklə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Nəzəri və Tətbiqi dilçilik” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Elmi araşdırmalarımız vasitəsilə əldə etdiyimiz sonuclar 18 məqalə və tezis şəklində çeşidli elmi nəşrlərdə dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın məzmunu və mahiyyəti 10 beynəlxalq və respublika sə-

viyyəli elmi konfransda məruzə edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi və praktik əhəmiyyəti, araşdırma metodları, quruluşu və aprobeasiyası açıqlanır.

Dissertasiyanın I fəslı **“Felin növ və təsirlik-təsirsizlik kateqoriyaları”** adlanır. Bu fəslin “Felin növ kateqoriyasının müxtəlif aspektləri” başlıqlı yarımfəslı üç paragrafa bölünür. “Felin növlərini təsnifi və felin növü haqqında bəzi qeydlər” adlanan birinci altbaşlıqda “felin növü” istilahnın müxtəlif tipologiyalı və mənşəli dillərdə, eləcə də dilin müxtəlif səviyyələrində tətbiqinin yaratdığı linqvistik mənzərənin təsviri verilir. Felin fonetik tərkibinə görə növ bölgüsünə yalnız az sayda dillərdə təsadüf edilir.¹ Leksik səviyyədə fellərin universal səciyyəli leksik mənə növləri fərqləndirilir.²

Türk dillərində felin leksik mənə növləri qrammatik planda realizasiyasının nəticələrinə görə kəskin differensasiyalanmamışdır. Aktiv quruluşlu dillərdə isə aktiv və stativ fellər, nəinki, binar oppozisiya yaradır, hətta, bu oppozisiya aktiv strukturun özülü kimi çıxış edir: «...aktiv konstruksiya aktiv hərəkəti ifadə edən aktiv tipologiyalı cümlənin modelidir; inaktiv model hal-vəziyyəti bildirir».³ Bu dillərdə aktiv və inaktiv konstruksiyalara uyğun olan aktiv və stativ fellər müxtəlif təsriflənmə sistemləri yaradır.⁴

Canlı və cansız, şüurlu və şüursuz varlıqların hərəkət və vəziyyətini ifadə edən fellər bölgüsünün əlamətlərinə bir çox dillərdə təsadüf edilə də, bir sistem kimi o, özünü çox məhdud dairədə qoruyub saxlaya bilmişdir.

Lakin bir stabil təzahür forması kimi bu fel növü Qafqaz – iber dilləri üçün daha

¹ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, Издательство восточной литературы, 1963, с.195; Мəmmədov Ə. Ərəb dili. Bakı, Maarif, 1971, s.170; Охотина Н.В. Язык зулу. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 146.

² Əliyev V.H. Azərbaycan dilçiliyində fel növlərinin tədqiqi tarixinə dair. Az.SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, №3-4, s. 145- 153; Qəribova Jalə. Azərbaycan dilində növ kateqoriyasının sintaktik-semantik əsasları//Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s. 39-41; Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. Москва, Наука, 1969, с.42; Турсунов Ү., Мухтаров Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, Илим, 1965, с. 92; Гулыга Е.В., Натанзон М.Д. Теория современного немецкого языка. Грамматика, Часть I. Морфология. Москва, Просвещение, 1976, с.102.

³ Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва. Наука, 1977, с.63.

⁴ Yənə orada, с.57.

xarakterikdir. «Hal-hazırda artıq kifayət qədər ardıcıl olmayan sinonim fellərin «*canlı*» və «*cəmsiz*» qarşılığının mövcudluğu faktlarına heç də az təsadüf edilmir.¹

Morfoloji səviyyədə də felin quruluşca növləri fərqləndirilir² və s. Sintaktik səviyyədə fellər aşağıdakı növ müxtəlifliyinə malikdir: *I. Felin idarə əlaqəsinə görə növləri*. Bu prinsipə görə fellər *təsirli və təsirsiz* olub binar oppozisiya yaradır. Bu bölgü universal məzmunludur və demək olar ki, bütün dillərə xasdır. Təsirli fellər özləri də: *birqat təsirli; ikiqat təsirli və üçqat təsirli olur*. Türk dillərində fel iki vasitəsiz obyekt qəbul edə bilmədiyi halda ingilis dilində bu geniş yayılmış praktikadır. Üçqat təsirliliyə felin idarə növünün müxtəlifliyi kimi ərəb dilində rast gəlinir. *II. Felin sintaktik funksiyasına görə növləri də zəngindir*.³

İkinci paraqraf “*Felin növ bölgüsünün prinsipləri*”ndən bəhs edir. İç struktur vahidləri olan semasintaktik rolların sabit və universal, üst struktur ünsürü kimi çıxış edən formal morfoloji göstəricilərin isə dəyişkən və lokal təbiətini nəzərə alsaq, fel növlərinin təsnifatı prinsiplərini daha çox sabit xarakteristikalı iç struktur müstəvisi ilə bağlamaq zərurəti meydana çıxır. Çünki dəyişkən keyfiyyət aparıcı, təyinedici ola bilməz.

Türk dillərində felin növ bölgüsü aşağıdakı prinsiplər əsasında aparıla bilər: I. Subyektlərin sayına görə; II. Subyektlərin müəyyənlik dərəcəsinə görə; III. Obyektlə əlaqəsinə görə; IV. Hərəkətə görə.

I fəslin üçüncü altbaşlığında “*Felin növ kateqoriyasının lingvistik məzmunu*” tədqiq edilir. Fel növlərini araşdırarkən qarşıya çıxan ən çətin və «əbədi» sual, heç şübhəsiz ki, növ kateqoriyasının hansı lingvistik səviyyə ilə mənsubiyyət bağlılığının olmasından ibarətdir. Məsələn: A.A.Xolodoviç, S.Y.Yaxontov, M.M.Quxman felin növlərini morfoloji.⁴ L.M.Medvedyeva, Q.İ.Deşeriyeva, V.V.Vinoqradov leksik-qrammatik⁵ A.V.Bondarko morfoloji-sintaktik,¹

¹ Климов Г.А. Принципы контентивной типологии. Москва, Наука, 1983, с.165

² Budaqova Z.İ. Fellərin lüğəvi məna qrupları // Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s. 207-236; Əbdülrza A. Felin növləri. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Morfologiya. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, s.292-336; Blokh M.Y. A course in theoretical English Grammar. M., Высшая школа, 1983, p. 87.

³ Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course in English Grammar. M., Высшая школа, 1967, p.123; Гульга Е.В., Натанзон М.Д. Теория современного немецкого языка. Грамматика. Часть I. Морфология. Москва, Просвещение, 1976, с.104.

⁴ Холодович А.А. Проблемы грамматической теории. Ленинград, Наука, 1979, с.284; Яхонтов С.Е. Формальное определение залога // Типология пассивных конструкций. Ленинград, Наука, 1974, с.53; Гухман М.М. Развитие залоговых противопоставлений в германских языках. (Опыт историко-типологического исследования родственных языков). Москва, Наука, 1964, с.14.

⁵ Медведева Л.М. Части речи и залог. (на материале английского языка). Киев, Вища школа, Издательство Киевского Университета, 1983, с.110; Дешериева Т.И. Субъектно-объективные отношения в

İ.B.Dolinina, J.Qəribova semantik-sintaktik,² Q.Q.Silnitski leksik-sintaktik,³ İ.İ.Meşaninov və V.S.Xrakovski sintaktik⁴ kateqoriya hesab edirlər. Türkoloqların böyük hissəsi felin növ kateqoriyasını morfologiya müstəvisinə aid edirlər ki, bu da, heç şübhəsiz, aqlütinativ quruluşlu türk dillərində felin morfoloji növ paradiqmasının zənginliyi ilə izah oluna bilər.⁵ Lakin fərqli mövqedən çıxış edənlər də az deyil. Məsələn, L.N.Xaritonov, Y.A.Qrunina, Ə.Ə.Rəcəbov felin növ kateqoriyasını leksika, morfologiya və sintaksis müstəvilərinin hər üçü ilə bağlayır.⁶ Y.V.Sevortyan və N.A.Baskakov isə əksinə, felin növlərini yalnız bir linqvistik yarusun çərçivəsi ilə məhdudlaşdırırlar. Onlardan birincisi felin növlərini sintaksisə,⁷ ikincisi isə leksik söz yaradıcılığına aid edir.⁸ M.Mirzəliyeva görə, növ morfoloji-sintaktik kateqoriyadır.⁹ V.V.Vinoqradov yazır: «Felin növ kateqoriyası qrammatika, leksikologiya və frazeologiya arasındakı sərhəd xəttinin üzərində, qrammatika sahəsində isə sözün morfologiyasına nisbətən cümlə sintaksisinə yaxın yerləşir».¹⁰ Müxtəlif fel növlərinin formalaşmasında semantika özül, səbəb, «çıxış sahəsi»,¹¹ sintaksis isə nəticə rolunu

разносистемных языках. Москва, Наука, 1985, с.86; Виноградов В.В. Русский язык. Москва. Высшая школа, 1972, с.476.

¹ Бондарко А.В. Теория значения и трактовка категории залога // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград. Наука, 1998, с.45.

² Долинина И.Б. Синтаксические значимые категории английского глагола. Ленинград, Наука, 1989, с.38; Qəribova Jalə. Azərbaycan dilində növ kateqoriyasının sintaktik-semantik əsasları//Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı, Elm, 1991, s. 40.

³ Сильницкий Г.Г. Глагольная валентность и залог // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого. Ленинград. Наука, 1974, с. 72.

⁴ Мещанинов И.И. Глагол. Ленинград, Наука, 1982, с.109; Храковский В.С. Пассивные конструкции. Определение, значение, исчисление, типология. // Проблемы семантики. Москва. Наука, 1974, с.13.

⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка М.-Л.; Издательство АН СССР, 1960, с.187; Əliyev V.H. Felin növləri // Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s. 243.

⁶ Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.-Л., Издательство АН СССР, 1963, с.3; Грунина Э.А. К теории тюркского залога. // Советская тюркология. 1987, №2, с. 3; Раджабов А.А. Залого глагола в языке Орхон-енисейских памятников. Баку, Издательство АГУ, 1982, с.3.

⁷ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.448.

⁸ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, Наука, 1979, с.169.

⁹ Mirzəliyeva M.M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdəd kateqoriyalar. Fil. elm. nam. diss. Bakı, 1976, s.40.

¹⁰ Виноградов В.В. Русский язык. Москва. Высшая школа, 1972, с.476.

¹¹ Холодович А.А. Залог (определение и исчисление). // Категория залога (материалы конференции). Ленинград, Наука, 1970, с. 279.

oynayır. Müxtəlif tipologiyalı dillərdə, məsələn, türk, rus, ərəb, yapon, fransız və s. dillərdə *intensiv, iterativ, permissiv, adressiv, assistiv, simulyativ* və s. mənalar köməkçi semantika statusunda ayrı-ayrı fel növlərinin nəzəri sferalarında möhkəmlənmişlər. Digər tərəfdən, «Felin növ mənasının cümlə kontekstində müəyyənləşməsi»¹ fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

Universal diatez və növ nəzəriyyəsinə görə, diatez sintaktik və semantik səviyyələrin vahidləri arasında uyğunluq və ya uyğunluq sxemi, növ isə feldə qrammatik cəhətdən markalanmış diatezdir.² Bu tərifə görə, diatez semantik-sintaktik, növ isə morfoloji statuslu lingvistik hadisələrdir. Diatezlər müxtəlif lingvistik planların vahidləri arasındakı münasibətlərin sintaqmatik paradiqmasını, növ isə bu münasibətlərin formal morfoloji paradiqmasını əmələ gətirir. Diatezlər semasintaktik mahiyyətə malik olmaqla, universal, iç və abstrakt səviyyəyə, abstrakt universal invariant planına aid edilir.³ «Diatez növə nisbətən daha ümumi anlayışdır». ⁴ «Diatez termini feldə markalanmasından asılı olmayaraq, iç və üst strukturlar arasında əlaqə sistemini ifadə edir».⁵

Diatez və növ hadisələri cümlə perspektivi və cümlə predikasiyası, eləcə də, cümlənin semantik və qrammatik perspektivləri anlayışlarına uyğun gəlir.

Ənənəvi olaraq, «felin növ kateqoriyası» adlandırdığımız və əslində, iki subkateqoriya – bilavasitə növ və diatezləri əhatə edən sistem universal xarakter daşıyır. Bu universallıq özünü iki istiqamətdə büruzə verir. 1. Növ münasibətləri tipoloji sistemindən asılı olmayaraq bütün dillər üçün səciyyəvidir. Söhbət yalnız təzahür formalarının müxtəlifliyindən gedə bilər. 2. Növ münasibətləri dilin bütün səviyyələrinin iştirakı ilə və onların qovşağında yaranır. Səviyyələrdən bəziləri bu prosesdə zəruri əsasla, digəri isə fakültativ qaydada iştirak edir.

Diatezlərin mövcud olmadığı dil yoxdur və təsəvvür edilə bilməz. Çünki diatez, əslində, semantik situasiyanın sintaktik konstruksiyada təzahür formasıdır. Sintaktik strukturdan kənar cümlə, cümlədən kənar dil, dilsiz isə global kommunikasiya mövcud deyil. Növ isə konstruksiyanın feli leksem daxilində

¹ Виноградов В.В. Русский язык. Москва. Высшая школа, 1972, с.477.

² Мельчук И.А., Холодович А.А. К истории грамматического залога // Народы Азии и Африки, №4, 1970, с. 114; Успенский В.А. К понятию диатезы. // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. Ленинград, Наука, 1977, с. 66.

³ Бондарко А.В. Теория значения и трактовка категории залога // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград, Наука, 1998, с.44.

⁴ Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка Москва, Наука, 1974, 225 с.

⁵ Дžе Л. Диатезы в системе грамматической типологии. // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград, Наука, 1978, с. 26.

kodlaşdırılmış sxemi, mini-modelidir.

Növ əlamətləri ilə markalanma, əsasən, nominativ quruluşlu aqlütinativ dillərdə geniş yayılmış hadisədir. Bu da onların affiksasiya imkanlarının, demək olar ki, sərhədsiz diapazonu ilə bağlıdır. Konkret olaraq, diatez və növlərin (böyük və kiçik növlərin) nisbətində gəlincə, burada nəzəri cəhətdən dörd variant müşahidə edilə bilər: 1.Hər bir diatezə müəyyən bir morfoloji göstərici və növ uyğun gəlir; 2.Bir neçə diatez feli leksemdə eyni növlə ifadə olunur; 3.Bir diatez müxtəlif növlərlə ifadə olunur; 4.Diatezlər feli leksemdə markalanmır.

Qədim hind-Avropa dillərindən olan *sanskrit, yunan və latın* dillərində fellərin iki növü- *aktiv və orta növlər* fərqləndirilirdi.¹ Orta növün - mediumun passivə transformasiyası prosesinin qanunauyğun sonucu olaraq, tədricən, növ oppozisiyası hind-Avropa dillərində yeni məzmun keyfiyyəti qazanaraq, *aktiv-passiv binar qarşılığı* kimi formalaşdı. Flektiv tipologiyalı hind-Avropa dillərinin bir çoxunda bu paradigma öz zənginliyiylə seçilməyərək, bir qayda olaraq, yalnız aktiv-passiv binar oppozisiyası kimi mövcuddur. Buraya misal olaraq, *ingilis, alman, fransız, ispan, norveç, assam, latın, beluc* və s. dilləri göstərə bilərik.² Bu prosesin əksinə olaraq, zəngin affiksasiya imkanları ilə seçilən aqlütinativ və affikslərin xüsusilə geniş əhatə və məzmun diapazonuna malik olduğu polisintetik-inkorporlaşan dillərdə növlərin sayı artır.

Beləliklə, fel növləri geniş mənada leksik-qrammatik kateqoriya təşkil etsələr də, quruluş səviyyələrinin iştirakına, mövqeyinə və roluna görə, növ felin iç struktur kateqoriyası olmaqla, ilk öncə, semantik-sintaktik məzmun daşıyıcısıdır. Əsas məqsəd semantik situasiyanı sintaktik strukturda elə inikas etdirməkdir ki, bu zaman feli leksemin iç strukturunda gizlənən bütün semantik potensial mümkün qədər çox gerçəkləşdirilə bilsin. Burada semantika iç, sintaksis isə ona nisbətə üst struktur müstəvilərini təşkil edir. Semantik planın partisipantları sabit və dayanıqlı, sintaktik aktantlar isə dəyişkən və mütəhərrik məzmun xassəsinə malikdir. Morfoloji planın iştirakına gəlincə, o, müxtəlif dillərdə fərqli

¹ Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. Москва. Издательство восточной литературы, 1960, с.96; Реферовская Е.А. Латинская «медиальная» форма. (Посвящается акад. В.В.Струве. К 70-летию со дня рождения) // Вопросы языкознания. №1, 1959, с. 84; Мейе А. Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков. М.-Л., Государственное социально-экономическое издательство, 1938, с.257; Бенвенист Эмиль. Общая лингвистика (под редакцией Ю.С.Степанова). Москва. Прогресс, 1974, с.181-182.

² Широкова А.Б. Сравнительная типология разноструктурных языков. Москва, Добросвет, 2000, с.136; Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative typology of the English and Azerbaijani languages. Baku, Mutarjim, 2008, p.99; Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Ленинград, Просвещение, 1979, с.137; Joos Martin. The English Verb. Form and Meaning. The University of Wisconsin. Press Madison and Milwaukee, 1964, USA, p.152; Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва. Прогресс, 1978, с.337; Ильин Б.А. Строй современного английского языка. Ленинград, Просвещение, 1971, с.114-122.

realizasiya imkanlarından asılı olaraq, zəruri və ya fakültativ element kimi çıxış edir və diatezləri markalayaraq kiçik növ paradigmasının yaradıcısına çevrilir. Nəticədə, ənənəvi olaraq, növ adlandırılan kateqoriya bəzi dillərdə yalnız semasintaktik, digərlərində isə, əlavə olaraq, həm də morfoloji səciyyə daşıyır. Diatez – növ münasibətlərinin təşkilində semantika özü, səbəb; morfolojiya vasitə; sintaksis isə semantik realizasiyanın məqsədi və nəticəsi kimi çıxış edir.

Felin növ və təsirlilik – təsirsizlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi adlı yarımbaşlığın ilk altbaşlığı problemin tədqiqat tarixinə həsr olunub. Belə ki, aralarındakı istər forma, istərsə də məzmun planındakı uyğunluq bəzi müəlliflərə yanlış olaraq, növ və təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyalarını eyniləşdirmək imkanı vermişdir.¹ Lakin türk dillərinin qrammatikasına həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində felin mənə və idarə növləri fərqləndirilir.²

¹ Володин А.П., Храковский В.С. Об основаниях выделения грамматических категорий (время и наклонение) // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. Ленинград. Наука, 1977, с.9; Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.171; Əliyev V.H. Azərbaycan dilziliyində fel növlərinin tədqiqat tarixinə dair. Az.SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, №3-4, s.149; Əbdülrza A. Felin növləri // Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Morfolojiya. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, s.131-135; Азәр А.А. Категория залога в современном азербайджанском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Баку, 1955, с.148; Раджабов А.А. Залог глагола в языке Орхон-енисейских памятников. Баку, Издательство АГУ, 1982, с.10; Грамматика мордовских языков. Фонетика и морфология. Саранск, 1962, с.13; Əfəndiyev İ. Felin növləri // Azərbaycan məktəbi. 1944, №4-5, s. 32.

² Əliyev V.H. Azərbaycan dilçiliyində fel növlərinin tədqiqat tarixinə dair. Az.SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1967, №3-4, s.148; Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.454; Mirzəliyeva M.M. Müasir Azərbaycan dilində felin mənə növləri və həmhüdəd kateqoriyalar. Fil. elm. nam. diss. Bakı, 1976, s.11; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка М.-Л.; Издательство АН СССР, 1956, с.192; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка М.-Л.; Издательство АН СССР, 1960, с.188; Баскаков И.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Часть II (части речи и словообразование). Москва, Издательство АН СССР, 1952, с.175; Тумашова Д.Г. Глагол. // Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. Москва. Наука, 1969, с. 210; Исакова Ф.Х. Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва. Издательство восточной литературы, 1961, с.273; Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва. Наука, 1964, с.170; Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва, Наука, 1964, с.246; Грамматика киргизского литературного языка, часть I. Фонетика и морфология. Фрунзе, Илим, 1987, с.236; Deny Jean. Türk dili grameri (Osmanlı lehcesi). İstanbul, Maarif matbaası, 1941, s.344-345; Баскаков Н.А. Ногайский язык. Языки народов СССР, т. 2, Москва, 1966; Хабичев М.А. Карачаево-Балкарский язык. // Языки народов СССР, т. 2, Москва, Издательство АН СССР, 1966; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, Издательство АН СССР, 1948, 179 с.; Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.; Издательство АН СССР, 1940, с.134; Гуламов Г. Фел. Тошкент, Илим, 1954, с. 55-65; Гуламов Г. Фел. Хозирги замон узбек тили. Тошкент, Илим, 1967, с. 430-435; Турсунов У., Мухтаров Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги узбек адабий тили. Тошкент, Илим, 1965, с.57-58; Егоров В.Г. Глагол. Материалы по грамматике современного чувашского языка. Чебоксары, Чувашское государственное издательство, 1957, с.155; Сауранбаев Н.Т. Общие сведения о глаголе. // Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Издательство АН Казахской ССР, Алма-Ата, 1962, с. 243-245; Хасенова А.К. Переходные

Felin təsirlilik-təsirsizlik paradigması dörd elementdən ibarətdir: 1.Təsirli fellər; 2.Təsirsiz fellər; 3.Həm təsirlilik, həm də təsirsizlik mənası bildirən, başqa sözlə, okkazional təsirli fellər; 4.Vasitəli təsirli fellər.

Felin təsirli hesab edilməsi üçün: *Feli leksemin aktantlarından biri vasitəsiz obyekt olmalıdır; Bu istənilən deyil, məhz, zəruri aktant olmalıdır.*

Son on əsr ərzində ingilis dilində analitizmin inkişafı¹ nəticəsində hal kateqoriyası bu dilin qrammatik sistemindən, demək olar ki, silinmiş, felin növ kateqoriyası isə kifayət qədər inkişaf edə bilməmişdir. Türk dillərində isə əks proseslər cərəyan etmiş, aqlütinatizmin inkişaf meyillərinə uyğun olaraq zəngin hal və növ paradigmaları formalaşaraq sabitləşmişdir. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hal və növ kateqoriyalarının inkişafı təsirlilik-təsirsizlik münasibətlərinin formal kateqorial inkişafını şərtləndirən başlıca amillərdəndir.

Təsirsiz fellərin obliqator, yəni zəruri valentliyinə vasitəsiz obyekt funksiyalı aktant daxil olmur. *Aşmaq, keçmək, yaşamaq və işləmək* fellərini eyni müvəffəqiyyətlə, istər təsirli, istərsə də təsirsiz fellər qrupuna aid etmək olar və bu fellərin qrup mənsubiyyəti yalnız cümlə tərkibində² kontekstual əhatədən asılı olaraq müəyyənləşir. Demək, bu faktları “təsirlik halın təsirsiz fellərlə işlənməsi faktı kimi deyil, əslində, təsirlik halın təsirli fellərlə işlənməsi faktı kimi qiymətləndirmək lazımdır”.³

Məkan obyektli birləşmələrdə felin idarə əmsalı çox aşağıdır və yalnız formal baxımdan bu birləşmələrin tərkibinə daxil olan adları sintaktik təhlil zamanı tamamlıq sferasına daxil etmək olar. Məzmun baxımından isə bu sözlər cümlədə yer zərfliyi seminin daşıyıcılarıdır.

Obyekti zaman məzmunu ifadə edən birləşmələrdə feli leksem *gün, həftə, ay, il, gecə* və s. zaman məzmunlu sözləri idarə edir.⁴ Təsirsiz fel ətrafında formalaşan və “obyekti” təsirsiz halın formal əlamətini qəbul edən belə birləşmələrdə, əslində, idarə münasibətləri sıfır səviyyəsindədir. Təsirlik hal markeri burada sırf formal səciyyə daşıyaraq sözün fel tərəfindən idarə olunmasına yox, məhz, zaman zərflərinin yaranmasına xidmət edir. Bu hadisə

и непреходные глаголы, залог. // Современ-ный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1962, с. 288-292; Наджиб Э.Н. Современный уйгурский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, с.84-88; Кайдаров А.Т. Уйгурский (новоуйгурский) язык. // Языки народов СССР, т. 2, Москва, Наука, 1966. 375-376 с.

¹ Чикобова А.С. Введение языкознание. Часть I, Москва, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1952, с.191.

² Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.456.

³ Mirzəliyeva M.M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdəd kateqoriyalar. Fil. elm. nam. diss. Bakı, 1976, s.23.

⁴ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 1992, 408 s.

də, tipoloji xarakterlidir və onun analoquna müxtəlif dillərdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, ərəb dilində, demək olar ki, bütün zərflər “təsirlik hal əlaməti” qəbul edir və təsirlik halın başlıca qrammatik funksiyalarından biri də adverbial derivasiyada iştirak etməkdir. Məs.:

- «*bu saat*», - «*axşam*», - «*bu gün*». ¹

Okkazional təsirli fellər. “Türk xalqlarının yazılı abidələrində felin təsirlilik-təsirsizlik mənalının hələ differensasiyalanmamışdır”.² Belə ki, “eyni bir fel cümlə tərkibindən asılı olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz olurdu”.³ Məsələn, “*er burnı kanadı və olatın kanadı*”⁴ Qədim rus dilində *воевать* feli müstəqim obyektə işlədilir: *воевати болгарскую землю*, sonra isə o, təsirsiz fel kimi işlənməyə başladı. *Править* feli “idarə etmək, rəhbərlik etmək” mənasında təsirli fellərə aid idi”.⁵

“İngilis dilində “*erqativ*” adlanan xüsusi fel qrupu vardır ki, bu fellər istər təsirsiz, istərsə də təsirli felli cümlələrdə işlənir”.⁶ *to move, to change, to open, to develop, to close və s.* Bu fellər təsirli konstruksiyalarda yalnız canlı subyektə işləndikləri halda, təsirsizlik mənasında isə həm agentiv, həm də qeyri-agentiv subyektin hərəkət və vəziyyətini ifadə edir.⁷ Məs.: *He changed – O dəyişdi. The circumstances changed – Şərait dəyişdi; He changed his destiny – O öz taleyini dəyişdi.*

Vasitəli təsirli fellər. Azərbaycan və digər türk dillərinin qrammatikasına həsr olunmuş dərslik və monoqrafiyalarda hərəkət-obyekt əlaqələri sferasında fellərin iki mənası – təsirlilik və təsirsizlik mənalı fərqləndirilir.⁸

Bəzən təsirsiz fel təsirli feldən daha qətiyyətlə obyekt tələb edə bilər və bəzən bitmiş fikrin formalaşması üçün təsirsiz felin təsirli feldən daha çox tamamlanmağa, dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı ola bilər. Məhz, buna görə də, rus

¹ Məmmədov Ə. Ərəb dili. Bakı, Maarif, 1971, s.66.

² Раджабов А.А. Залог глагола в языке Орхон-енисейских памятников. Баку, Издательство АГУ, 1982, с.14.

³ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.456.

⁴ Kaşgari Mahmud. Divani-lügəti-türk. III hissə. Bakı, Ozan, 2006, s.261.

⁵ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Часть I Фонетика и морфология. Москва, Просвещение, 1973, с.296.

⁶ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва. Прогресс, 1978, с.380-381.

⁷ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва. Прогресс, 1978, с.381.

⁸ Hüseynzadə Muxtar. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1983, s.167; Əliyev V.H. Felin növləri. // Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s. 274; Əbdülrza A. Felin növləri // Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Morfologiya. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, s. 148; Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. Москва, Наука, 1969, с.21; Назырки заман уйғур тили. II кысим. Морфология вэ синтаксис. Алмута, 1966, с.200; Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.; Издательство АН СССР, 1940, 134 с.

dilində təsirli və təsirsiz fellərin arasında bir idarə növü də yerləşdirilir. Müs-təqim təsirli “*прямопереходные*” fellərdən fərqli olaraq, bu növ obyektə vasitəli keçidi ifadə edir və uyğun olaraq, “*косвеннопереходные глаголы*” adlandırılır. Məsələn: *ждать поезда, вернуть другу, помогать людям*”.¹ Kürd dilində “feli (analitik) sözün parçalanması meyllərinin meydana gəlməsinə, hər şeydən öncə, dəqiqləşdirici obyekt (vasitəsiz və vasitəli) və ya (nadir hallarda) zərflik olmadan hərəkəti tam şəkildə açə bilməyən bir sıra fellərin semantik yarımçıqlığı səbəb olmuşdur.”²

Təsirlilik və təsirsizlik felin valentliyi ilə sıx bağlı olan hadisədir. Təsirlilik geniş mənada hərəkət – obyekt münasibətlərinin məzmun göstəricisi olmaqla hərəkətin obyektə olan zəruri «tələbatını» nəzərdə tutur. Təsirsiz fellər obyektə ehtiyacı olmayan və öz-özlüyündə iç strukturundakı semantik potensialı tam realizasiya edə bilən fellərdir. Bu əlamət isə, ilk öncə, qayıdış, qarşılıq-birgəlik və medial semantikalı ilkin növ fellərini xarakterizə edir. Vasitəli təsirli fellərə gəlincə, onların obyektlə əlaqəsi nəinki zəruridir, hətta, bəzən belə bir əlaqənin qırılması cümlənin ideyasının mövcudluğunu şübhə altına alır. Müqayisə et: *Sən mənim qəlbimdə yuva saldın və Sən yuva saldın*. Demək, əslində, istənilən növ predmet tamamlığı qəbul edə bilən fellər təsirli, predmet deyil, adverbial tamamlıq qəbul edən fellər isə təsirsiz olur.³ Təsirlilik-təsirsizlik morfoloji feli kateqoriya olmasa da, onun yaranmasında və ifadə olunmasında formal morfoloji elementlərin də rolu az deyil. Bu təsir özünü iki istiqamətdə göstərir:

1) Feli leksemin kauzativ və ya dekauzativ morfemlərlə markalanması, eləcə də, daxili fleksiya yeni leksik semantika doğurur.

Feli leksem+Kauzasiya və ya dekauzasiya formantları və ya daxili fleksiya

Yeni təsirlilik və ya təsirsizlik semantikasi

2) Felin təsirlilik-təsirsizlik semantikasi ismin halları vasitəsilə öz sintaktik realizasiyasını tapır.

Feli leksemin semantikasi + İsmnin halları = Vasitəli; vasitəsiz tamamlıq

¹ Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Лексикология, Фонетика, Морфология. Москва, Издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1957, с.335.

² Авалиани Ю.Ю. Очерк залоговой системы курдских языков (по материалам курдского языка). Самарканд, Издательство Самаркандского Государственного Университета имени Алишера Навои, 1972, с.77.

³ Раджабов А.А. Залоги глагола в языке Орхо-енисейских памятников. Баку, Издательство АГУ, 1982, с.14.

Qoşa kateqoriyalar. Növ və təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyaları arasındakı əlaqələr hər iki feli kateqoriyanın ən dərin struktur səviyyələrindən qaynaqlanan genetik bağlılığa söykənir. Felin təsirliliyi və təsirsizliyi onun strukturundakı hərəkət-obyekt assosiasiyasının bazasında yaranan semantik potensialın doğurduğu sintaktik təyinatlı nəticədir. Diatez-növ kateqoriyasının iç struktur əlaqələrinin təhlili bu semantik-sintaktik hadisənin hərəkət-obyekt və subyekt-obyekt münasibətlərindən kənarda gerçəkləşə bilməməsi haqqında qənaətimizi təsdiq edir. Növ kateqoriyası felin sintaktik valentliyini dəyişərək onun iç strukturunun semantik propozisiyasını modifikasiyaya uğradan və bununla da, felin leksik məzmununu dəyişən təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə üzvi sürətdə bağlıdır. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası sintaktik-semantik təbiətə malik dil universalisidir. Təsirlilik-təsirsizlik və növ kateqoriyaları bir çox məqamlarda kəsişsələr də, fərqli xüsusiyyətləri ehtiva edən avtonom dil hadisələri kimi mövcuddur.

“Aktiv və passiv diatezlər və növlər” sərlövhəli ikinci fəslin ilk yarımbaşlığı *Aktiv diatez və növdür*. Aktiv-passiv oppozisiyası, bir qayda olaraq, diatez növ sisteminin mərkəzinə yerləşdirilsə də, aktiv-passiv oppozisiyasının qeyri-mütləq təbiəti digər dillərin faktları ilə özünü sərgiləyir. Monqor və beluc və gilan dillərində isə məchul növün işlədilməsi hallarına, demək olar ki, təsadüf edilmir.¹ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində məchul növün yalnız məhdud sayda təsirli feldən düzəldiyi bəllidir.² Protoural dillərində isə, “xüsusi növ formaları, yəqin ki, mövcud deyildi”.³ Passiv növə və passiv konstruksiyalara erqativ dillərdə, ümumiyyətlə, təsadüf edilmir [95,104]. Passivin bir qrammatik hadisə kimi qeydə alındığı dillərin böyük əksəriyyətində və hətta, kifayət qədər geniş yayıldığı türk dillərində də passiv operatorları bütün fellərə qoşula bilmir: “Fellərin yalnız beşdə birinin məchul növ forması müşahidə edilir”.⁴

Öz universal təbiəti ilə seçilən və istisnasız olaraq diatez - növ münasibətlərinin mövcud olduğu bütün dünya dillərində geniş yayılan yeganə fel növü ilkin və ya aktiv növdür. Semasintaktik mahiyyət etibarilə aktiv diatez, bütövlükdə, diatezlər sisteminin təməlidir. Aktiv diatezin transformasiyası nəticəsində konversiv təbiətli passiv, modifikasiyası nəticəsində isə sintaktik derivasiya mahiyyətli refleksiv, resiprok, kooperativ və kauzativ diatezlər yaranır. Məşhur

¹ Тодаева Б.Х. Монгольский язык. Москва. Наука, 1973, с.81; Фролова В.А. Белуджский язык. Москва. Издательство восточной литературы, 1960, с.55; Расторгуева В.С. Глагол. // Гилянский язык. Москва. Наука, 1971, с.182.

² Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. Алма-Ата, Наука, 1971, с.206.

³ Серебrenников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Москва, Наука, 1964, с.104.

⁴ Tatar teleneñ sarıfı. Morfoloqia tatarского языка. Залогі татарского глагола. Залогі глагола. <http://tugan-tel.noka.ru/belem/sarif/04202>

çex dilçisi B.Havranek refleksiv və resiproku aktiv növün kateqorial strukturuna aid edir.¹ L.S.Barxudarova da ingilis dilində aktiv növün qayıdış, qarşılıq və s. məzmun çalarlarını qeyd edir.² Lakin bir həqiqəti nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, heç bir xüsusi refleksiv və ya resiprok markerinin mövcud olmadığı və uyğun diatezlərin analitik yolla yaradıldığı çex, ingilis və s. hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində morfoloji növ sistemi o səviyyədə inkişaf etmişdir ki, bəzi müəlliflər burada «hər biri növ adlandırılma ilə üç müstəqil kateqoriyanın mövcudluğundan bəhs edirlər».³ Diatezlər paradigmasında aktiv növün ilkinliyi mahiyyət məzmunludur və bütün dünya dilləri üçün səciyyəvi olan universallığı ilə seçilir. Aktiv diatez kimi aktiv növün də baza xarakterini qəbul etməklə yanaşı üç məqama diqqəti cəlb etmək istəyirik: I.Aktiv növün felin ilkin forması ilə üst-üstə düşərək markalanmaması və ya sıfır morfemi ilə markalanması əksər dünya dilləri üçün səciyyəvi hal olsa da, dil universalisi deyil. II. Bütün türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan türkcəsində refleksiv, resiprok və ya kauzativ markerlərlə işarələnməsinə baxmayaraq, uyğun diatezlərin nəzəri və funksional sfarasına daxil olmayan, yəni refleksiv, resiprok və ya kauzativ diatezlər yarada bilməyən bir çox fellərə təsadüf etmək mümkündür.

Aktiv və inaktiv hərəkət anlayışlarının subyektlərin canlı və cansız bölgüsü zəminində formalaşdığını nəzərə alsaq, hal-hazırda təkcə erqativ və ya aktiv deyil, nominativ quruluşlu dillərdə də özünü biruzə verən bir sıra təzahürlərin kökünü, məhz, burada axtarmaq lazım gəlir. Məsələn, *1.Gün doğdu (gün doğuldu); Gəlin doğdu; 2. Maşın dayandı (kimsə maşını dayandırdı); Uşaq dayandı; 3.The child stopped; Uşaq dayandı; 4.The interpretation stopped; Tərcümə dayandırıldı*

Beləliklə, aktiv növün strukturuna aşağıdakıları aid edirik:

1.*Faktivit (aktiv) və ya əsli aktiv fellər.* Məsələn: *yazmaq, istəmək, vermək, götürmək, göndərmək.* Tamamlığı yönlük, yerlik və ya çıxışlıq hallarda idarə edən *baxmaq, yaxınlaşmaq, meyl etmək, uzaqlaşmaq* və s. vasitəli təsirli felləri də, biz, bu qrupa aid edirik.

2. *Medial fellər: sınımaq, yanmaq, axmaq, böyümək, sağalmaq və s.*

3. *Medioaktiv fellər: getmək, gəlmək, əyləşmək, qalxmaq, gəzmək və s.* Medioaktivlərin faktitiv aktiv fellərlə ümumi cəhətləri isə hər iki qrup fellərinin canlı subyektin hərəkətini ifadə etməsidir.

4. *Kauzativ aktiv fellər: yandırmaq, söndürmək, öldürmək, axıtmaq, doldur-*

¹ Зимек Р. Понимание пассивной перспективы предложения в чешском языке. // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград, Наука, 1978, с.81.

² Бархударова Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. Москва, 1975, с.112.

³ Яхонтов С.Е. Формальное определение залога. // Типология пассивных конструкций. Ленинград, Наука, 1974, с52.

maq. Kauzasiya semantikasının doğurduğu nəticə kimi bu fellər ilkin və icbar növ felləri arasında aralıq mövqedə yerləşir.

Medium. İlkin növün iki başlıca qrupu və ya yarımnövü olan faktitiv aktiv və medium, növ kateqoriyasının inkişafı üçün baza rolunu oynamaqla istər additiv (icbar növ), istərsə də resessiv (qayıdış, məchul və qarşılıq-birgəlik növləri) məzmunlu transformasiya və modifikasiyaların gerçəkləşməsinə münbit semantik-sintaktik zəmin hazırlamışlar. Nəticədə, faktitiv aktiv fellərdən kauzativ, mediallyardan isə refleksiv, passiv və resiprok-kooperativ feli məzmun və forma törəmişdir. “Komparativistlər artıq çoxdan müəyyən ediblər ki, hind-Avropa dillərinin ümumi təkamülündə passiv törədiyi və hətta, ayrıca kateqoriyaya çevriləndə də, bilavasitə əlaqəli olduğu orta növün forma müxtəlifliyidir” (40;188).

Hind-Avropa dillərində felin növ kateqoriyasının aktiv // medium oppozisiyasının mahiyyətini təşkil edən aşağıdakı semantik cütləri qeyd etmək istərdik: 1. *özgəsi üçün hərəkət / özü üçün hərəkət*; 2. *mərkəzdənqaçma / mərkəzdən qaçmama*; 3. *təsirliliklik / təsirsizlik*; 4. *ələmətin aktiv / daşıyıcısı / ələmətin inaktiv daşıyıcısı*; 5. *hərəkət / hal-vəziyyət*; 6. *aktivlik / passivlik*.

«Özü üçün hərəkət» fenomeninin xüsusilə güclü inkişaf etdiyi gürcü dilində onun müstəqil feli kateqoriya – *versiya kateqoriyası* vardır.¹ Özü üçün hərəkət semantikasi sanskrit dilində yetərincə işlək olmuşdur.² A.Meye yazır: «Hind-İran və yunan dillərində orta növün şəkilçiləri subyektin prosesdə şəxsən maraqlı olduğunu göstərdiyi halda, aktiv növün şəkilçiləri bu çaları ifadə etmir».³ “Latın dili qrammatikləri artıq yalnız iki növü – «aktiv» və «passiv» növ fellərini qəbul edirdilər. Lakin latın passivinin bir çox funksiyaları hələ də ənənəvi passivdən çox yunan «medium»una yaxındır».⁴ Görünür, məhz, buna görədir ki, “Latın dilinin tarixi qrammatikası”nı araşdırmış İ.M.Tronskiy latın passivini “mediopassiv” adlandırır.⁵ Daha sonra baş vermiş prosesi isə - “Mediumun tədricən sönməsi və onun hesabına passivin inkişafını latın dilinin materiallarında aydın şəkildə izləmək mümkündür”.⁶

¹ Шанидзе А.Г. Категория акта и контакта на примере грузинского языка // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1950, № 4, с.170.

² Касевич В.Б. «Элементы общей лингвистики» <http://www.classes.ru/grammar/117.Kasevich/html/unnamed 21.html>

³ Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., Государственное социально-экономическое издательство, 1938, с.257.

⁴ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва. Прогресс, 1978, с.397.

⁵ Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка. Москва. Издательство литературы на иностранных языках, 1960, с.221.

⁶ Реферовская Е.А. Латинская «медияльная» форма. (Посвящается акад. В.В.Струве. К 70-летию со дня рождения). // Вопросы языкознания. №1, 1959, с. 84.

Beləliklə, medium yavaş-yavaş hind-Avropa felinin diatez – növ oppozisiyasındakı mərkəzi mövqeyini tərk edir. Medial fellərin böyük bir hissəsi türk dillərində olduğu kimi, aktiv növün kateqorial sferasına daxil olur.

Passiv diatez və növün kateqorial mahiyyəti. Medial fellərin diaxronik inkişafı iki fərqli istiqamətdə cərəyan edib. Bu fellərin bir qismi aktiv növün semantik arealını genişləndirib, ikinci qrup mediallar isə refleksiv semantikasının “özülünü qoyublar”. Bunun səbəbi isə həmin fellərin, artıq qeyd etdiyimz kimi, öz iç strukturunda - semasintaktik planda empirik formada refleksiv potensialına malik olmalarıdır. M.İ.Steblin-Kamenski skandinav dillərinin yerli xalq şivələrində felin qayıdış formasının, bir qayda olaraq, medial mənə daşdığını göstərir.¹ Medial fellərin bazasında yaranmış refleksiv, sonradan bu “ənənəni davam etdirərək”, artıq özü digər bir fel növünün təməlinə çevrilmişdir.² «Dil materialı göstərir ki, məchul növ özünün müasir mənasında yakut dilində nisbətən yaxın zamanlarda meydana gəlmişdir».³ Tenyerə görə, fransız felinin sistemində passiv forma dərin köklərə malik deyil və ümumiyyətlə, passiv diatez fransız dilinin ruhuna yaddır.⁴ E.V.Sevortyan məchul növ fellərini təhlil edərkən əslə məchulluq mənasının – türk mediopassivindən törədiyini və digər növ mənələrindən daha gec formalaşdığını yazır.⁵ A.A.Xolodoviç isə yapon dilində passivin refleksiv-permissiv bazasında yarandığını göstərir.⁶ Litva dilində refleksiv fellərin sintaksisini və semantikasını araşdıran E.Ş.Genüşene litva refleksivinin üç əsas mənasından biri kimi passiv rezultativini qeyd edir.⁷ Rus dilində – *ся* aqlütinativ növ operatoru həm qayıdış, həm də məchul növ markeri funksiyasında çıxış edir. İtalyan, fransız, portuqal, və s. dillərdə felin qayıdış formaları rus dilində olduğu kimi, məchul növ mənası da ifadə edir. Məsələn: *Les livres se vendent bien. «Kitablar yaxşı satılır» (fran.)*.

Göründüyü kimi, bir-birindən fərqli tarixi inkişaf yolu keçmiş müxtəlif sistemli dillərin faktları felin diatez – növ kateqoriyasının təşəkkülü prosesinin aktiv-medium-refleksiv-passiv istiqaməti üzrə cərəyan etdiyini təsdiqləyir.

¹ Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л.; Издательство АН СССР, 1953, с.241.

² Серебrenников Б.А. К проблеме происхождения суффиксов страдательного залога -l, -yl, ил; -n, -yn, -in в тюркских языках. // Советская тюркология. 1976, №2, с. 33.

³ Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.-Л., Издательство АН СССР, 1963, с.119.

⁴ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Москва, Прогресс, 1988, с.257-258.

⁵ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с.499.

⁶ Холодович А.А. Диатезы и залогов // Типология пассивных конструкций. Наука, 1974, с.373.

⁷ Генюшене Э.Ш. О синтаксисе и семантике литовских рефлексивных глаголов. // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. Ленинград, Наука, 1977, с.167.

Həmin xətt üzrə inkişafın hərəkətverici qüvvəsi qismində hərəkətin istiqaməti və ya intensiyası¹ çıxış edir.

Aktiv medium, reflektiv və passivin perspektivləri, müvafiq olaraq, mərkəzdənqaçma, mərkəzəqapanma, mərkəzəqayıtma və mərkəzəqaçma intensiyası ilə səciyələnin.

Çox sayda dil faktlarının tədqiqindən və müqayisəli-tipoloji təhlilindən sonra, kifayət qədər ciddi bir ehtimalla, sonradan aktiv-medium oppozisiyasının semastruktural bazasına çevrilmiş aktiv hərəkət // passiv hal-vəziyyət qarşılığının və onun daha ilkin praforması olan varlıqların canlı // cansız bölgüsünün, istisnasız olaraq, bütün dünya dillərinin formalaşması prosesində psixolinqvistik universalı kimi çıxış etdiyini iddia edə bilərik.

Passiv növ paradigmasının ən çox qrammatikləşmiş və demək olar ki, ən az leksik-semantik modifikasiyaya məruz qalmış üzvüdür. Aktiv-passiv keçidi yalnız transformativ təbiətli dəyişikliklərlə şərtlənir və bu zaman feli leksemin – predikatın semantik deyil, yalnız sintaktik valentliyi dəyişir. Semantik valentliyin sabitliyi isə, öz növbəsində, ilkin iç strukturların siqnifikativ məzmununun sabitliyinə dəlalət edir. Denotativ – siqnitativ məzmunun qeyri-dəyişkənliyi və «neytrallığı» bu modifikasiya prosesində qrammatik transformasiyanın çəkisini artırır və qrammatik nəticələr semantik sonucların passivliyi fonunda daha qabarıq görünür. Başqa sözlə, kauzativ, refleksiv və ya resiprok passivdən daha zəif qrammatik hadisələr deyil, sadəcə olaraq, passiv onlardan daha zəif semantik hadisədir.

Passivin işlədilmə səbəbləri. İstər aktiv, istərsə də passiv diatezlər eyni denotativ-siqnifikativ situasiyanı representasiya edir. Bəs eyni mahiyyətin bir neçə mexanizm vasitəsilə ifadə edilməsi zərurəti nədən doğur? Passivin işlədilməsi səbəbləri haqqında elmi ədəbiyyatda çeşidli mülahizələr irəli sürülür.²

¹ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград. Наука, 1972, с.181.

² Мелиоранский А.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. Часть II, Санкт-Петербург, 1894, с.29; Бондарко А.В. Теория значения и трактовка категории залога // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград. Наука, 1998, с.45-46; Медведева Л.М. Части речи и залог. (на материале английского языка). Киев, Вища школа, Издательство Киевского Университета, 1983, с.16; Левицкий Ю.А. Пассив в системе глагольных форм. // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград. Наука, 1978, с.229; Адамец П. Очерк функционально- трансформационного синтаксиса современного русского языка. Ч.1. (Однобазовые предложения). Прага, 1973, с.99; Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. Москва, Наука, 1986, с.77; Барабаш Т.А. Грамматика английского языка. Москва, Высшая школа, 1983, с.121; Насилов Д.М., Храковский В.С. О пассивной деривации в узбекском языке // Советская тюркология. 1972, №6, с. 42; Мурзин Л.Н. Возвратная конверсия предложения (к постановке вопроса) // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград. Наука, 1978, с. 119; Лейкина Б.М. К проблеме соотношения залога и коммуникативного членения. // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград. Наука, 1978, с. 133; Храковский В.С. Пассивные конструкции. Определение, значение, исчисление, типология // Проблемы семантики. Москва. Наука, 1974, с. 131; Попов А.В. Синтаксические исследования.

Y.Kuriloviç özünün məşhur “Dildə ərqativlik və stadiallıq” adlı məqaləsində passiv konstruksiyanın iki fərqli funksiya yerinə yetirdiyini göstərir. Bunlardan biri qrammatik, digəri isə, üslubi funksiya. Müəllif belə hesab edir ki, qısa və uzun passivlər, məhz, bu funksiyalara görə fərqlənir. Belə ki, ikiüzlü passiv qrammatik, üçüzlü passiv isə sırf üslubu məqsədlərlə işlədilir. Özü də “müxtəlif dillərdə passiv konstruksiyaların mövcudluğunu üslubi deyil, məhz, qrammatik funksiya ilə izah etmək lazımdır. Çünki, yalnız üçüzlü passivin işləndiyi dil olmadığı halda, yalnız ikiüzlü passiv strukturların yayıldığı dillərə rast gəlinir”.¹

Passiv strukturlar aşağıdakı məqsədlərlə və hallarda işlədilir: Cümlə strukturlarından artıq aktantı çıxarmaq məqsədilə; Subyektü ümumiləşdirmək (müərrədləşdirmək) məqsədilə; Subyekt məlum olmadıqda; Subyekt hamıya yaxşı bəlli olduqda; Danışan bu və ya digər səbəbdən subyektü qeyd etmək istəmədikdə; Danışan subyektü əhəmiyyət vermədikdə; Takt hissi və ya etik məqsədlərlə; Subyektü manipulyasiya etmək imkanı qazanmaq üçün; Obyekt subyektüdən daha önəmli olduqda; Obyektü aktuallaşdırmaq məqsədilə; Hərəkəti aktuallaşdırmaq məqsədilə; İntensiya dəyişikliyi ifadə etmək məqsədilə; Tema-rema dəyişikliyi ifadə etmək məqsədilə; Vəziyyəti ifadə etmək məqsədilə; Hərəkətin nəticəsini ifadə etmək məqsədilə; Danışan situasiyaya fərqli rəqursdan baxdıqda; Aktantlardan birinin «fokuslaşdırılması» məqsədilə.

Passiv diatezin işlədilməsinin əsas məqsədi Y.Kuriloviçin göstərdiyi qrammatik funksiya. Çünki məhz bu halda situasiyanın izahı üçün artıq olan semantik rol – əgensi konstruksiyadan uzaqlaşdırmaq imkanı yaranır. Beləliklə, passiv diatezin və növün tətbiqinin başlıca məqsədi müəyyən kommunikativ şəraitin tələbi ilə subyektin cümlə strukturlarından uzaqlaşdırılmasıdır.

Passivin areal xarakteristikası. Türk dillərində uzun passivin tətbiqi yazılı mətn çərçivəçindən kənara çıxmır. Danışiq dilində agentiv tamamlığın işlədilməsi hallarına isə, ümumiyyətlə, təsadüf edilmir. Üçüzlü passivin işlədilməsi

Воронеж, 1881, 174 с.; Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII веков из Восточного Туркестана. М.-Л., Издательство АН СССР, 1961, с. 109; Грамматика киргизского литературного языка, часть I. Фонетика и морфология. Фрунзе, Илим, 1987, с.246; Насилов Д.М., Храковский В.С. О пассивной деривации в узбекском языке. // Советская тюркология. 1972, №6, с. 48; Корди Е.Е. Пассивные конструкции во французском языке. // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого. Ленинград. Наука, 1974, с.307; Якуб В.Л. Норвежский язык. Москва. Издательство Института Международных Отношений, 1961, с.40; Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуистику. (Имя. Глагол). Москва, Наука, 1990, с.161; Тургаева А.Е. Возвратный залог в мордовских языках. // Историко-типологические и синхронно- типологические исследования. Москва, Наука, 1972, с.327; Павленко А.П. Сунданский язык. Москва. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965, с.47; Смирнова М.А. Залоговые конструкции в языке хауса. // Залоговые конструкции в разносистемных языках. Ленинград. Наука, 1981, с. 261; Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л.; Издательство АН СССР, 1953, с.237.

¹ Курилович Е. Эргативность и стадильность в языке. // Очерки по лингвистике. Москва, Издательство иностранной литературы, 1963, с. 123-124.

nin bu xüsusiyyəti, istisnasız olaraq, bütün müasir türk və İran dilləri üçün səciyyəvidir.¹ Ərəb dilində isə passiv strukturlarda agentiv tamamlığın işlədilməsi, ümumiyyətlə, yasaqdır. Bütün bunlarla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə, agensin və ya psevdoagensin passiv strukturlarda tamamlıq statusunda realizasiyasını məhdudlaşdıran bəzi dillərdə, xüsusilə də türk dillərində, bu proses, yəni agensin realizasiya imkanları genişlənməkdədir.²

Passiv strukturlarda agentiv tamamlığın işlədilməsi meyllərinin aktivləşməsinə təbii ki, dil interferensiyasının nəticələri ilə bağlamaq olar və yuxarıda qeyd edilən türk dillərində bu proses rus dilinin təsiri altında cərəyan edir. Daha bir məqam isə bu sintaktik plan elementinin məchul növün “diaqnostik əlaməti”³ olmasıdır. Agentiv tamamlığın ifadəsinə gəlincə, o, müxtəlif dillərdə müxtəlif vasitələrlə realizasiya olunsa da, burada da bəzi tipoloji uyğunluqlar mövcuddur. Məsələn, araşdırdığımız müxtəlif sistemli dillərdə subyektin hərəkətinin real icraçısı olan canlı agentiv tamamlıqla yanaşı, cansız psevdoagentiv, əslində isə, alət (instrumental) tamamlığına rast gəlirik. Rus dilində həm agentiv, həm də instrumental tamamlıqların realizasiya vasitəsi kimi alət halı (творительный падеж) çıxış edir. Rus dilindən fərqli olaraq, ingilis, alman, fransız və s. dillərdə variantlılıq müşahidə olunur. Bu dillərdə agentiv tamamlıq *by*, *durch*, *de*, instrumental tamamlıq isə *with*, *van*, *par* önqoşmaları ilə işlənir, məsələn: *Gone with the wind*. *Küləklə sovrulan.*; *Done by the Master*. *Sənətkar tərəfindən yaradılan*.⁴

Araşdırdığımız dil materialı müxtəlif sistemli dillərdə (məs. ərəb, ingilis, alman, taqal, indoneziya, maranao, və s.) passiv konstruksiyaların digər növ müxtəlifliklərini qeydə almağa imkan verir. Bu dillərdə “ənənəvi” passivdən başqa, həmin sturkturun daha bir neçə növü – *adresat passivi*, *instrumental passiv*, *yer passivi* və *nəhayət*, *qoşmalı passiv* adlanan semasintaktik variantlarına rast gəlinir.⁵ Lakin bu müxtəlifliyə baxmayaraq, aktiv-passiv transformasi-

¹ Кузнецов П.И. Инвариантные значения и происхождение тюркских залоговых форм (на материале турецкого языка). // Советская морфология, 1992, №2, с. 84; Пирейко Л.А. Категория залога. // Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий. (отв. ред. В.С.Расторгуева). Москва. Наука, 1975, с. 327.

² Насилов Д.М., Храковский В.С. О пассивной деривации в узбекском языке. // Советская тюркология. 1972, №6, с. 48-49; Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке. М.-Л., Издательство АН СССР, 1963, с. 109.

³ Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка Москва, Наука, 1974, с.228.

⁴ Гулыга Е.В., Натанзон М.Д. Теория современного немецкого языка. Грамматика, Часть I. Морфология. Москва, Просвещение, 1976, с.147; Корди Е.Е. Пассивные конструкции во французском языке. // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого. Ленинград. Наука, 1974, с.304.

⁵ Холодович А.А. Miscellanea Marginaliaque // Типология пассивных конструкций. Ленинград, Наука, 1974, с.372; Шкарбан Л.И. К семантической характеристике пассивных залогов в тагальском языке. //

yalarında üstünlük həmişə pasiensin tərəfindədir. Heç olmasa, ona görə ki, “bizə, passiv keçidində vasitəli tamamlığın iştirak etdiyi, vasitəsiz tamamlığın isə iştirak etmədiyi dil məlum deyil”.¹

Sundan və yavan dillərində passivin qeyri-ənənəvi “*təsadiüf passivi*” forması qeydə alınır.² Yapon dilində “*nəzakət funksiyasında işlədilən məchul növ*” forması mübtəda və yaxud söz-temanın ifadə etdiyi hörmətli şəxsin özünün icra etdiyi hərəkəti bildirmək üçün işlədilir.³ Dünya dillərində az da olsa, passivin mürəkkəb formalarına da təsadüf edilir. Məsələn, *perifrastik passiv* bantu dillərindən olan ruanda, kuriya və s. dillərdə qeydə alınır.⁴

Şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslı konstruksiyalar. Passiv və aktiv qeyri-müəyyən şəxslı konstruksiyalar arasında mövcud olan müəyyən bağlılıq sırf semantik mahiyyət daşıyaraq nə sintaktik, nə də morfoloji planları əhatə etmir. Hər iki struktur passiv “*perspektivə*” malik olsa da, “*predikasiya*”⁵ baxımından bir-birindən fərqlənir. Belə ki, passiv konstruksiyalar passiv predikasiyalı olsalar da, qeyri-müəyyən şəxslı diatez aktiv predikasiya üzərində formalaşır.

Şəxssiz strukturlara gəlinə, onlar müstəqil şəxssiz diatez yaratdıqları halda, bu strukturların zirvəsində duran şəxssizlik semantikalı fellər müstəqil növə deyil, vahid məchul növə aid edilməlidir. Məchul və “şəxssiz” fellər arasında fərq özünü yalnız və yalnız sintaktik planda göstərir. Məchul növdən olan feli leksemin ətrafında yaranan sintaktik konstruksiya semantik obyekt mübtədaya çevirdiyi halda, şəxssiz cümlələrdə bu obyekt elə tamamlıq olaraq qalır. Konstruksiyaya, ümumiyyətlə, mübtəda daxil edilmir. Bunun səbəbi isə, şəxssiz strukturlarda məchul konstruksiyada mübtədaya çevrilə bilən birinci semantik aktantın-müstəqim obyektin olmamasıdır. Nəticədə, mübtədanın işlədilməsinə “yasaq qoyan” şəxssiz diatez formalaşır. Bu zaman agensin maksimum mücərrədləşməsi onun tamamlıq statusunda “reabilitasiyasını” mümkünsüz edir. Semantik situasiya isə heç bir dəyişikliyə uğramayaraq həmişə sabit qalır. Beləliklə də, bu halda müstəqil şəxssiz fel növündən yox, müstəqil şəxssiz diatezdən

Проблемы семантики. Москва. Наука, 1974, с. 196-197; Барабаш Т.А. Грамматика английского языка. Москва, Высшая школа, 1983, с.125.

¹ Храковский В.С. Диатеза и референтность (к вопросу о соотношении активных, пассивных, рефлексивных и реципрокных конструкций). // Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Ленинград, Наука, 1981, с.9.

² Теселкин А.С. Яванский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, с.47; Павленко А.П. Сунданский язык. Москва. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965, с.47.

³ Теселкин А.С., Алиева Н.Ф. Индонезийский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, с.262.

⁴ Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуистику. (Имя. Глагол). Москва, Наука, 1990, с.163.

⁵ Зимек Р. Понимание пассивной перспективы предложения в чешском языке. // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград, Наука, 1978, с.86.

danışmaq daha məqsəduyğundur. Şəxssizlik, qeyri-müəyyən və ümumi şəxs anlayışları növ kateqoriyasının yox, sintaksisin tədqiqat obyekti olmaq etibarilə, cümlə konstruksiyasını şərtləndirən qrammatik təzahürlərdir. Şəxssizlik semantika da ancaq sintaksis səviyyəsində, sintaktik aktantlar vasitəsilə tam realizasiya imkanı qazanır. Beləliklə, heç bir xüsusi növ göstəricilərinə malik olmayan və passiv markerlərilə işarələnən “şəxssiz növ”ü növ paradigmasına müstəqil bir üzv kimi daxil etməyərək, istər təsirli, istərsə də təsirsiz (onlar cüzi azlıq təşkil edir) əsasdan yaranan və istər passiv, istərsə də müstəqil şəxssiz diatez formalaşdırən bütün felləri vahid “məchul növ” anlayışı ilə birləşdirmək daha məqsəduyğundur.

Beləliklə, məchul növ aşağıdakı felləri əhatə edir:

1. *Faktiv passiv və ya əslə məchul fellər. Yazılmaq, çağırılmaq, seçilmək, tikilmək, müzakirə edilmək və s.*

2. *Mediopassiv fellər. Üzülmək, qırılmaq, açılmaq, tutulmaq, çəkilmək və s.*

3. *İmpersonal passiv və ya şəxssiz fellər.* Bu fellər təsirsiz əsasdan əmələ gəlir və şəxssiz diatez formalaşdırır. Sayca məhdud olmaları, müxtəlif dillərdə şəxssiz felləri səciyyələndirən başlıca göstəricilərdəndir. *Baxılmaq, gedilmək, əhəmiyyət verilmək və s.*

Passiv operatorları. Passiv operatorları funksiyasını müxtəlif dillərdə fərqli qrammatik vasitələr yerinə yetirir. Nəzəri cəhətdən diatezin, o cümlədən, passiv diatezin müxtəlif supersegment elementlərlə, o cümlədən, söz sırası və intonasiya ilə ifadə olunması ehtimalı istisna edilməsə də,¹ passiv diatezin təşkilatlanmasında aparıcı rolunu iki qrammatik vasitə – analitik və sintetik metodlar oynayır. Sintetik passiv operatorları qismində, bir qayda olaraq, daxili fleksiya (ərəb

“yazmaq”, “yazılmaq”) və affiksasiya çıxış edir. Passiv feli markalayan affikslər özləri də fərqli morfoloji təbiəti ilə seçilir.

Passiv affiksləri: prefiksləri: (maranao): sombali “öldürmək” - i-sombali – “öldürülmək”, *infiksləri: (yavan):* tulis “yazmaq” – t-in-ulis “yazılmaq”,

konfiksləri (gürcü): a-ü-ev-s “açır” - i-ü-ev-a “açılır”, *postfiksləri (suaxili):* funga “bağlamaq” – fung- wa “bağlanmaq” əhatə edir. Passiv növün sintetik operatorlarla markalandığı aqlütinativ və sintetik flektiv dillərdən fərqli olaraq, analitik flektiv tipologiyalı dillərdə bu passiv operatorun funksiyasını, bir qayda olaraq, analitik metod yerinə yetirir: (ing.) *to involve* “cəlb etmək”, *to be involved* “cəlb edilmək”. Bəzi dillərdə isə passiv paradigması poliqrammatik təyinatlılı olaraq, həm analitik, həm də sintetik elementin iştirakı ilə təşkil olunur (rus. был переведен – переводится – будет переводиться).

Hind-Avropa dillərində passiv növün yaranmasında “olmaq” köməkçi feli

¹ Мурзин Л.Н. Возвратная конверсия предложения (к постановке вопроса) // Проблемы теории грамматического залога. Ленинград, Наука, 1978, с. 119.

və keçmiş zaman feli sifəti aktiv iştirak edir. Məsələn: fransız: *etre+participe passe*; alman: *werden + Participe II*; ingilis: *to be + Participle II*; ispan: *ser + partici pio*; fars: ; isveç: *bliva + part II*.

Tərkibi ismi xəbər və məchul fel ətrafında formalaşan diatezlərin məzmun və mahiyyət yaxınlığı, bir çox dillərdə analitik passiv operatoru kimi *olmaq* felinin geniş tətbiqi və *-l* formantının adlardan aktiv və passiv fellər arasında aralıq mövqe tutan medial fel derivasiyası prosesində fəal iştirakı türk passiv markeri olan *-il¹* şəkilçisinin *olmaq* feli ilə genetik bağlılığına dəlalət edən kifayət qədər tutarlı arqumentlərdir.

Passiv haqqında deyilənlərə yekun vuraraq, onu qeyd etmək istəyirik ki, ilkin semantik situasiyanı modifikasiyaya uğratmayaraq, yalnız semantik rollarla sintaktik aktantların uyğunluq münasibətlərinin transformasiyası nəticəsində meydana çıxan bu linqvistik fenomen digər diatezlərdən öz sintaktik-kommunikativ və ya sintaktik-üslubi mahiyyətinə görə seçilir. Diatez – növ paradigmasının ən çox qrammatikləşmiş bu elementi özündə heç bir spesifik passiv (məchul-luq) mənası ehtiva etmir.¹ Bununla yanaşı, ilkin strukturlardan müəyyən kommunikativ, üslubi, sintaktik və morfoloji təyinatı ilə fərqlənən passiv konstruksiyalar aktiv diatezlərlə mütləq deyil, nisbi sinonimiya münasibətlərində olmaqla, dil sistemində öz mövcudluq zərurətini qoruyub saxlayır.

Tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Felin növləri anlayışı geniş və çoxşaxəli terminoloji təyinata malikdir. Fonetik tərkibinə görə felin növ bölgüsünə məhdud sayda dillərdə təsadüf edilir. Bu bölgü universal xarakter daşımır. Felin leksik səviyyədə sərgilədiyi növ müxtəlifliyi ilk öncə felin leksik məna növlərini ehtiva edir. Bu bölgü müxtəlif dillərdə öz çeşidliliyi və əhatə diapazonunun genişliyi ilə fərqlənsə də, onun struktur özülünü sabit və dayanıqlı dil universalisi kimi artıq çoxdan “*ehkamlamış*” hal-vəziyyət və hərəkət oppozisiyası təşkil edir.

2. Hal-vəziyyət və hərəkət oppozisiyasının psixolinqvistik-prepozisional bazasında subyektlərin canlı və cansızlara, şüurlu və şüursuzlara bölgüsü durur. Bu isə həmin oppozisiyanın universal mahiyyətli dil hadisəsi kimi mövcudluğunu təmin edən başlıca şərtidir.

3. Sintaksis müstəvisində fellər daha geniş növ müxtəlifliyi sərgiləyir. Sintaktik təyinatına uyğun olaraq, fel növləri idarə əlaqəsinə, sintaktik funksiyasına, sintaktik valentliliyinə və “*diatez və növlər*” görə fərqləndirilir.

4. Diatez-növ, geniş mənada, leksik-qrammatik kateqoriya olmaqla, leksika, sintaktik semantika, sintaksis və morfologiya kimi linqvistik yarusların qovşağında meydana çıxır. Diatez və növ dil sistemində belə geniş linqvistik ampli-

¹ Храковский В.С. Проблемы синонимии и конверсности пассивных и активных конструкций. // Универсалии и типологические исследования. Москва, Наука, 1974, с. 87.

tuda malik yeganə kateqoriyadır.

5. Heç bir xüsusi növ mənası qeydə alınmasa da, müxtəlif tipologiyalı dillərdə *intensiv*, *iterativ*, *permissiv*, *adressiv*, *assistiv*, *simulyativ* və s. mənalara köməkçi semantika statusunda ayrı-ayrı fel növlərinin nəzəri sferalarında möhkəmlənmişlər. Bir çox hallarda felin növ mənsubiyyəti yalnız cümlə kontekstində müəyyənləşir. Bu qənaət tədqiq etdiyimiz müxtəlif sistemli dillərin materiallarında öz təsdiqini tapır.

6. Növ münasibətləri tipoloji sistemindən asılı olmayaraq, bütün dillər üçün səciyyəvidir. Söhbət yalnız təzahür formalarının müxtəlifliyindən gedə bilər. Belə ki, növ münasibətinin yaranmasında iştirak edən səviyyələr müxtəlif dillərdə fərqli realizasiya imkanlarına malikdir. Məsələn, morfoloji element türk və yapon dillərində növ münasibətlərinin qurulmasında önəmli rol oynadıqı halda, əksər ərqativ və aktiv quruluşlu dillərdə onun çəkisi kəskin sürətdə azalır.

7. Azərbaycan dilçiliyində «*felin növ kateqoriyası*» adlandırılan və ilkin, məchul, qayıdış, qarşılıq – birləşlik və icbar növləri əhatə edən kateqoriya özü də iki mənada başa düşülməlidir: geniş və dar mənalarda. Geniş mənada, felin növ kateqoriyasına struktur dilçilikdə «*diatez*» adlandırılan anlayış uyğun gəlir. Dar mənada, felin növ kateqoriyası isə Azərbaycan, rus, ingilis və alman dilçiliyində, müvafiq olaraq, «*növ*», «*zaloq*», «*voice*» və «*Das Genus*» adı ilə təqdim edilən leksik-qrammatik kateqoriya ilə üst-üstə düşür. Dilçilik ədəbiyyatında mövcud ənənəyə uyğun olaraq, birinciləri «*böyük növ*» və ya «*diatez*», ikinciləri isə «*kiçik növ*» və ya sadəcə, «*növ*» adlandırmaq olar.

Növ kateqoriyasının universallığından, cümlə yaradıcılığı prosesində icra etdiyi təşkilati mərkəz funksiyasından danışarkən, biz, diatezləri, yəni «*böyük növü*» nəzərdə tuturduq. Diatezlər sistemindən kənarda dil mövcud deyil və təsəvvür edilə bilməz. «*Kiçik növ*»ə gəlinə, burada fərqli mənzərə ilə qarşılaşırıq. Belə ki, dünya dillərinin heç də hamısında fellər növ göstəriciləri ilə işarələnmişdir. Bu dillərə fəldə morfoloji yolla ifadə olunmuş diatez – «*kiçik növ*» kateqoriyası yaddır. Məsələn, əksər ərqativ və aktiv quruluşlu dillər bu sıradandır.

8. Diatez-növ münasibətlərinin təşkilində semantika özlü, səbəb; morfolojiya vasitə; sintaksis isə semantik realizasiyanın məqsədi və nəticəsi kimi çıxış edir.

9. Felin təsirlilik-təsirsizlik paradikması dörd üzvdən ibarətdir: *təsirli fellər*; *təsirsiz fellər*; *okkazional təsirli fellər*; *vasitəli təsirli fellər*.

10. Felin təsirlilik-təsirsizlik mənalara *leksik-semantik*, *morfoloji* və *sintaktik* *üsullarla*, *eləcə də suppletivlər* vasitəsilə yaradılır.

11. Təsirlilik geniş mənada hərəkət – obyekt münasibətlərinin məzmun göstəricisi olmaqla hərəkətin obyektə olan zəruri «*tələbatını*» nəzərdə tutur. Məzmunundan asılı olmayaraq, bu tələbat yarandıqda, həmin fellər təsirli (vasitəli və ya vasitəsiz), hərəkət semantikasının tam realizasiyası obyektə bağlı olmadıqda isə təsirsiz olur. Başqa sözlə desək, təsirsiz fellər obyektə ehtiyacı

olmayan və iç strukturundakı semantik potensialı öz-özlüyündə realizasiya edə bilən fellərdir (самодостаточные глаголы). Hər bir feli leksemin iç sturkturunda empirik formada da olsa, obyekt potensialı yatdığından, tam mənada təsirsiz fellər, öz iç strukturundakı semantik obyekt valentliyini dolduraraq bu potensialı neytrallaşdırmış fellərdir. Bu əlamət isə, ilk öncə, qayıdış, qarşılıq-birgəlik və medial semantikalı ilkin növ fellərini xarakterizə edir. Vasitəli təsirli fellərə gəlincə, onların obyektə əlaqəsi nəinki zəruridir, hətta, bəzən belə bir əlaqənin qırılması, ümumilikdə, cümlənin ideyasını şübhə altına alır.

12. Felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının formal morfoloji mexanizmi *kauzasiya, dekauzasiya və hal şəkilçilərindən*, həmçinin sintetik flektiv dillərdə *daxili fleksiya*dan ibarətdir.

13. Hərəkətin hər hansı bir xarici obyektə “açılması” və ya subyektin obyektə öz içində “əritməsi” faktorları diatez-növ münasibətlərinin təməlinə duran aktiv-medium oppozisiyasının semantik-prepozisional özülünü təşkil edir;

14. Hərəkətin gerçəkliyin hər hansı bir obyektinə və ya öz subyektinə istiqamətlənməsi və ya onların hər hansı digər formada əlaqədə olması hərəkət, subyekt və obyekt tandemi əsasında yaranan semantik-sintaktik məzmunlu kombinasiyaların növlərə differensiasiyasında həlledici rol oynayır.

Bu zaman *V-Sb* xətti sintaktik strukturundakı predikativlik, *V-Ob* xətti isə obyekt əlaqələrinin konseptual əsasını təşkil edir. Bu zaman hərəkət subyektin predikativ, subyekt isə hərəkətin nominativ atributu rolunda çıxış edir.

15. Hərəkətin mövcud olduğu gerçəkliklə, obyektiv aləmlə bağlılığı *V-Ob* əlaqə tipinin bazasında həyata keçirilir və bu, eləcə də, felin növ və təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının kəsişmə xəttidir. *Sb-Ob* xəttinə gəlincə, onun formalaşması hərəkətin iştirakı ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə desək, subyekt və obyekt, məhz, hərəkət vasitəsilə əlaqələndirilir və istisnasız olaraq, bütün fel növlərinin yaranmasında *Sb-Ob* xətti bu və ya digər formada iştirak edir. Növ kateqoriyasının iç strukturunun əsasında dayanan əlaqə tipləri burada müstəqil təsirlilik-təsirsizlik və predikativlik kateqoriyaları kimi deyil, diffuz vəziyyətdə mövcuddur.

16. Hər iki feli kateqoriyanın formal əlamətlərinin təhlili aqlütinativ və, o cümlədən, türk dillərində affikslərin monosemantik təbiəti haqqında deyilən və az qala dilçilik ehkamına çevrilmiş fikirləri təkzib edir. Belə ki, diatezləri fellərdə markalayan və bununla da morfoloji növ yaradan şəkilçilərin, demək olar ki, hamısı digər bir feli kateqoriyanın – idarə növlərinin morfoloji təşkilatlanmasında da iştirak edir. Bu affikslər bir tərəfdən qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik növlərin formal göstəriciləri kimi çıxış edirlərsə, digər tərəfdən kauzasiya və dekauzasiya markerləri olmaqla fellərin təsirli-təsirsiz mənə oppozisiyalarını yaradırlar. Türk dillərində istər kauzativ (*-t*, *-dir⁴*, *-ir²* və s.), istərsə də dekauzativ (*-il⁴*, *-in⁴*, *-iş⁴*) formantlar geniş yayılmışdır. Fars dilində yalnız kauzasiya (), rus dilində isə dekauzasiya (*-ся*) markerlərinə təsadüf edilir.

17. Eyni formal göstəricilərin istər növ, istərsə də təsirlilik-təsirsizlik affiksləri rolunda çıxış etməsi isə tipoloji səciyyə daşıyır və konkret türk dillərinin nümunəsində aqlütinativ dildə flektiv dil tipinin izləri kimi qiymətləndirilməlidir.

18. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası sintaktik-semantik təbiətə malik dil universalisidir. Təsirlilik-təsirsizlik və növ kateqoriyaları bir çox məqamlarda kəşş-sələr də, fərqli özəllikləri ehtiva edən avtonom dil hadisələri kimi mövcuddur.

19. Çox geniş əhatə dairəsinə və yayılma diapazonuna malik olsa da, müxtəlif sistemli dillərdə diatez-növ materialının təhlili passivin dil universalisi olmadığı qənaətinə gəlmək üçün ciddi əsas verir.

20. Öz universal təbiətilə seçilən və istisnasız olaraq, diatez-növ əlaqələrinin mövcud olduğu bütün dünya dillərində geniş yayılan yeganə fel növü ilkin və ya aktiv növdür. Aktiv diatezin transformasiyası nəticəsində konversiv təbiətli passiv, modifikasiyası nəticəsində isə sintaktik derivasiya mahiyyətli refleksiv, resiprok, kooperativ və kauzativ diatezlər yaranır.

21. Aktiv növün felin ilkin forması ilə üst-üstə düşərək markalanmaması və ya sıfır morfemlə markalanması əksər dünya dilləri üçün səciyyəvi hal olsa da, dil universalisi deyil. Belə ki, aktiv növün müxtəlif növ formantları ilə işarələnməsi faktlarına, məhdud çərçivədə olsa da, təsadüf edilir. Bu zaman ilkin növ öz morfoloji təyinatına görə törəmə məzmun kəsb edir.

22. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsində felin ilkin növünün semantik-sintaktik struktur komponentləri aşağıdakılardır: *faktiv aktiv və ya əsl aktiv fellər, medial fellər, medioaktiv fellər, kauzativ aktiv fellər*.

23. İlkin növün iki başlıca qrupu və ya yarımnövü olan faktiv aktiv və medium növ kateqoriyasının inkişafında baza rolunu oynamaqla, istər *additiv (icbar növ)*, istərsə də *ressiv (qayıdış, məchul və qarşılıq-birgəlik növləri)* məzmunlu *transformasiya və modifikasiyaların* gerçəkləşməsi üçün münbit semantik-sintaktik zəmin hazırlamışlar. Nəticədə, *faktiv aktiv fellərdən kauzativ, mediallardan isə refleksiv, passiv və resiprok-kooperativ törəmişdir*.

24. Tarixən diatez-növ münasibətlərinin mərkəzində dayanmış aktiv-medium oppozisiyasını fərqləndirən başlıca məzmun özəllikləri bunlardır: *özgəsi üçün hərəkət // özü üçün hərəkət; mərkəzdənqacma // mərkəzdəqapanma; təsirlilik // təsirsizlik; əlamətin aktiv daşıyıcısı // əlamətin inaktiv daşıyıcısı; hərəkət // hal-vəziyyət; aktivlik // passivlik*. Medial fellərin diaxronik inkişafı iki fərqli istiqamətdə cərəyan etmişdir. Bu fellərin bir qismi aktiv növün semantik arealını genişləndirmiş, ikinci qrup mediallar isə refleksiv semantikasının “özülünü qoymuşlar”.

25. Türk, yapon, hind-Avropa və s. dillərin faktları müxtəlif sistemli bu dillərin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində qayıdış və məchul növlərin diffuz vəziyyətdə mövcud olduğunu və sonradan məchulluq semantikasının refleksivdən, daha dəqiq desək, medio-passivdən törədiyini əyani şəkildə təsdiqləyir.

26. Aktiv növ *mərkəzdənqaçma*, medium *mərkəzdəqapanma*, refleksiv *mərkəzəqayıtma*, passiv isə *mərkəzəqaçma* intensiyası ilə səciyyələnir.

27. Medial fellər aktiv və refleksiv növlər arasında əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirdiyi kimi, refleksiv və passiv fellər arasında da keçid xarakterli *mediopassivlər* qrupu yer alır.

28. Passiv növ paradigmasının ən çox qrammatikləşmiş və leksik-semantik modifikasiyaya ən az məruz qalmış üzvüdür. Kauzativ, refleksiv və ya resiprok passivdən daha zəif qrammatik hadisələr deyil, lakin passiv onlardan daha zəif semantik hadisədir. Passiv diatezin tətbiqi səbəblərini dörd blokda-

a) *sublektlə*; b) *obyektlə*; c) *hərəkətlə*; d) *danışanla bağlı olan səbəblər* kimi sistemləşdirmək mümkündür.

29. İkiüzvlü passivin işlədilməsi səbəbləri sırasında *qrammatik funksiya*, *takt hissi və etik məqsədlər*, *intensiya dəyişikliyi*, *tema-remə dəyişikliyi*, *obyektin aktuallaşdırılması*, *rezultativ*, üçüzvlü passivin tətbiqi səbəbi kimi isə *stilistik funksiya*, xüsusilə, aktualdır. Araşdırdığımız dillərin, demək olar ki, hamısında agentiv tamamlıqlı passiv konstruksiyaların tətbiq dairəsi çox məhduddur, və ya bu konstruksiyalar, ümumiyyətlə, yasaqdır. *Agentiv və psevdoagentiv (instrumental) tamamlıqlar* bəzi dillərdə eyni qrammatik formaya malik olduqları halda, digərlərində formal inventar baxımından fərqlənir, canlı və cansız agenslər fərqli maddi qəliblərə salınır. Passiv növün formalaşdığı ilk dövrlərdə *agensin yönlik halla ifadəsi* türk, hind-Avropa və s. dillər üçün səciyyəvi olmuşdur.

30. Araşdırdığımız müxtəlif sistemli dillərdə passivin *obyekt passivi*, *adresat passivi*, *instrument passivi*, *yer passivi*, *qoşmalı passiv*, *nəzakət passivi* və *perifrastik passiv* kimi çeşidli qrupları qeydə alınır.

31. Passiv konstruksiyalarda agens və ya psevdoagens *eliminasiya* olunur və onu eyni statusda bərpa etmək mümkün deyil. Qeyri-müəyyən şəxsi strukturlarda isə mübtədanın eliminasiyası deyil, *ellipsisi* hadisəsilə qarşılaşırıq. O, istənilən halda bərpa oluna bilər, özü də bu zaman passiv konstruksiyalarda olduğu kimi semantik partisipantlarla sintaktik aktantlar arasında uyğunluq sxemi pozulmur.

32. Passiv və *qeyri-müəyyən şəxsi* və *şəxssiz* strukturları birləşdirən başlıca cəhət agensin ifadə olunmaması və ya *semantik perspektiv-deagentivdir*. Digər əlamətlərinə görə qeyri-müəyyən şəxsi konstruksiyalar aktiv diatezlərlə eyniyyət təşkil edir. Şəxssizlik semantikali fellər müstəqil şəxssiz diatez yaratsalar da, müstəqil fel növü formalaşdırma bilməyərək passiv növün funksional sferasına daxil olur.

33. Passiv fellərin üç məzmun qrupu fərqləndirilməlidir: a) *faktiv passiv* və ya *əslə məchul fellər*; b) *mediopassivlər*; c) *impersonal passiv* və ya *şəxssiz fellər*.

34. Passiv növün başlıca qrammatik inventarı *analitik və sintetik metodlardan* ibarətdir. Sintetik passiv operatorları qismində *daxili fleksiya* və *affiksasiya* çıxış edir. Passiv affiksləri *prefikslər*, *infikslər*, *konfikslər* və *postfiksləri* əhatə edir.

35. Hind-Avropa dillərində passiv növün yaranmasında “*olmaq*” məzmunlu

köməkçi fel və keçmiş zaman feli sifəti aktiv iştirak edir. Assam, pəncab, zulu və s. dillərin faktları bu dillərdə passivin iki növünü- hərəkət və hal-vəziyyət passivlərini fərqləndirməyə əsas verir. Bir qayda olaraq, *hərəkət passivi* “*getmək*”, *hal-vəziyyət passivi* isə “*olmaq*” məzmunlu köməkçi fellərlə yaradılır. Zənnimizcə, türk passiv operatoru *-il, -il, -ul, -ül* affiksinin mənşəyinin “*olmaq*” köməkçi felilə bağlılığı haqqında mülahizə kifayət qədər əsaslıdır. Müxtəlif sistemli dillərə aid materialların təhlili bu dillərdə passiv forma yaradıcılığında “*olmaq*” mənalı köməkçi fellərin aktivliyinin universal səciyyə daşdığını iddia etməyə əsas verir. Bu isə passiv semantikasının daha çox hal-vəziyyətin ifadəçisi kimi məzmun universallığından qaynaqlanır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. “Şəxssiz növ ” məsələsinə dair bəzi qeydlər // Təkamül. Qərb Universiteti, 1-2., Bakı, 1998, səh. 52-55.
2. Fel növlərinin təsnifi və felin növü haqqında bəzi qeydlər // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. 3(21). Bakı, 1998, səh. 22-25.
3. İngilis dilində felin növ kateqoriyası və diatezlər sistemi / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların Respublika Elmi Konfransının materialları. (23-24 fevral 1999-cu il), II cild, Bakı-1999, səh. 40-41.
4. Türkologiyada felin növ bölgüsü // Türkologiya. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Beynəlxalq elmi jurnal., 1-4, yanvar- dekabr., Bakı, 1999., səh. 73-78.
5. Fel növlərinin təsnifi prinsipləri haqqında // Tədqiqlər. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 3, Bakı, Elm, 1999, səh. 205-209.
6. Felin növ kateqoriyasının semantik-sintaktik məzmunu // Tədqiqlər. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu., 4., Bakı, Elm, 1999, səh. 191-196.
7. Словообразовательная функция залоговой деривации в русском языке / Тагиевские чтения. Азербайджанский Педагогический Институт Русского языка и литературы им. М.Ф. Ахундова. Баку. Типография АПИРЯЛ им. М.Ф.Ахундова. 1999, стр. 17, 73 стр.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dilində felin növləri // “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dilinin qədim abidəsidir. (Məqalələr toplusu), Bakı. 1999, səh.261-265.
9. Синтаксическая валентность глагола в арабском языке и смежные категории / Azərbaycan Elmlər Akademiyası Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. “Şərqin aktual problemləri: tarix və müasirlik”. Akademik Ziya Bünyadovun anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları., 27-29 yanvar 1999-cu il, Bakı-2000, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, səh. 132-134.
10. Felin morfoloji növ paradigması və növlərin sayı / Azərbaycan Respublikası

- Təhsil Nazirliyi., Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VII Respublika Elmi Konfransının tezisləri., Bakı, 2001, İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, səh. 288.
11. Qoşa kateqoriyalar: növ və təsirlik- təsirsizlik kateqoriyaları / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Azərbaycan Tarix Qurumu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 83-cü İldönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, Ağrıdağ, 2001, səh. 79-81.
 12. Türk dillərində ilkin növün strukturu / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VIII Respublika Elmi Konfransının tezisləri. (30 aprel-1 may 2002-ci il). Bakı, 2002. "ADU nəşriyyatı" MMC, səh. 193-194.
 13. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi: pleonazm və qənaət / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Aspirantlarının Elmi Konfransının materialları. iyun, 2001-ci il., Bakı, Elm, 2002, səh. 193-194.
 14. Müxtəlif sistemli dillərdə diatez- növ münasibətlərinin reallaşma mexanizmləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. "Tədqiqatlar". Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Gənc Alimlər Şurası və Bakı Dilçilik Məktəbinin AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor A.A.Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları., Bakı, Elm, 2002, səh. 118-119.
 15. Felin növ kateqoriyasının inkişafının aktiv-medium mərhələsi // Elmi xəbərlər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti. 5, Bakı, 2008, səh. 60-65.
 16. Passiv diatez və növün işlədilmə səbəbləri // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 5, Bakı, 2008, səh. 19-27.
 17. Felin növ və təsirlik-təsirsizlik kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu 6, Bakı, 2008, səh. 117-127.
 18. Geneoloji təkamülün izi ilə: mediumdan passivə doğru // "Elm və texnologiya". Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyasının aylıq nəşri. 1-3, 2010.(Gürcü dilində). (Çapdadır), Arayış təqdim olunur.

G.Y. Hajibayli

**THE CATEGORY OF VOICE OF VERBS IN THE
LANGUAGES OF THE DIFFERENT SYSTEMS.
(Active and passive diathesis and voices)**

S U M M A R Y

The Research investigates the problem of the verbal category of voice in the languages of the different systems by making particular emphasize on the active and passive diathesis and voices, the opposition which embodies the foundation of this category in the process of historical and contemporary development. Though the category of voice was repeatedly attracted to different reserches in the different languages in the light of historical and contemporary perspectives, this Study is the first attempt to its typological – comparative analyses in such a wide range of the languages belonging to the different systems by using the new methods of approach to investigation of the matter.

The Dissertation considers the category of diathesis and voice as a so called *form*, mini model of the sentence, which consists in the shortest coded information about perspectives of its development. Being a universal linguistic phenomenon this category has a particular importance in the process of “organization” of a sentence as a semantic – syntactic unity and predetermines its future development.

The Dissertation consists of an Introduction, two chapters, a conclusion and the list of the used literature.

The Introduction says about the urgency of the theme, the purposes and tasks of the Research, its theoretical and practical significance, scientific novelty and determines the methods of investigation of the subject.

The first chapter of the Research is called “**The categories of voice and trasitivity-intransitivity of a verb**”. This chapter is dedicated to the corelation between the two significant universal categories of a verb and expresses the views to the different aspects of the problem. The Study reveals the important historical and contemporary paralels and similarities of this corelation inherent to the languages, belonging to the different typological systems.

The second chapter titled “**Active and passive diathesis and voices**” tracks down the historical and genealogical evolution of the category of diathesis and voices on the line of active – medium – reflexive – passive development. The chapter discovers the categorial essence of the active and passive diathesis and voices, as well as the application reasons and areal characteristics of the passive voice.

The Conclusion summarizes the final provisions of the Research.

На правах рукописи

ГАДЖИБЕЙЛИ ГЮЛЬТЕКИН ЮНИС ГЫЗЫ

**КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГА ГЛАГОЛА
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(Активные и пассивные диатезы и залого)**

10. 02. 19. – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертация на соискание учёной степени кандидата
филологических наук**

БАКУ - 2010